

Ж. Т. БЕЛАСАРОВА

ТАРИХИ МОРФОЛОГИЯНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Қазақ әдеби тілінің алғашқы теориялық тұғырын жасаушы Ахмет Байтұрсынұлының, Құдайберген Жұбановтың, Сәрсен Аманжоловтың еңбекінен бастап, қазақ морфологиясының қалыптасуы басталды деп санауға болады. Сонымен бірге қазақ әдеби тілінің морфологиялық құрылымы М. Балақаев, И. Кенесбаев, Ф. Мұсабаев, А. Ыскаков, Р. Сыздықова, Е. Жанпейісов, Ф. Қалиев, М. Томанов, Ә. Құрышжанов, Ы. Маманов, С. Исаев, Ә. Төлеуов, М. Оразов, Н. Оралбаева, А. Хасенова, А. Салқынбай т.б. ғалымдар еңбекін ерекше айтуға болар еді.

Қазақ тіл білімінде морфологияның әр алуан ғылыми мәселелері біршама зерттеу нысаны болып келеді. Көптеген ғылыми зерттеулерде, кандидаттық диссертацияларда жеке грамматикалық тұлғалардың ерекшелігінен бастап, оның ғылыми-теориялық жағы зерттеліп, тілдік қолданыстағы сипаты мен мағыналық құрылымы қарастырылуда.

Морфология деген терминді алғаш ғылыми сипатта қолданған, сөйтіп ғылыми айналысқа енгізген профессор С. Аманжолов болды. Ал бұл аталған терминді профессор К. Жұбанов «құрылыш» деп атап, оған өзіндік ғылыми сипаттама береді.

Морфология – әртүрлі сөз таптарын анықтап, жүйелеп, олардың грамматикалық тұлғалары мен категорияларын, сөздің тұлғалануын зерттейтін грамматиканың бір саласы. Морфологияның негізгі әрі басты ұғымы – түбір сөз және сөзтұлға. Қазақ тіл білімінің алғашқы зерттелу кезеңінде морфологиялық ілім, көбінше, синхрониялық сипатта қарастырылды. Мұның да өзіндік себебі болды, өйткені ең алдымен ана тілінің қазіргі сипатын жүйелеп, оның негізгі ерекшеліктерін анықтап, жазу үлгісі мен орфографиялық жазылу дәстүрін қалыптастыру басты міндет саналды. Осыған сәйкес А. Байтұрсынұлы зерттеулерінде морфологиялық термин сөздер жасалып, оның алғашқы метатілі айқындалды.

К. Жұбанов тілдің тарихына қатысты бірнеше макала жазған: «К постановке исследований истории фонетики казахского языка», «Из истории порядка слов в казахском языке». Осы макалаларында автор қазақ тілі тарихи тұрғыдан бірінші

рет қарастырылып отырғанын ескерте отырып, тілдің тарихын зерттеудің әртүрлі тәсілдері мен жолдары бар екенін атап көрсетеді. «Изучение языка в движении, развитии делает необходимым условием принцип историзма. Поскольку история языка не постигается одним тем, что в состоянии дать письменные памятники, то не остается иного пути, кроме использования материалов, которые поставляет нам сам живой язык, в силу своей природы представляющий собой накопление всей предшествующей истории человечества», – деп жазады ғалым [1, 398]. К. Жұбанов зерттеулері арқылы морфологияның тарихи аспектілері толық әңгіме болмағанымен, бірінші рет синтаксистегі сөз тіркесінің тарихы туралы жайттар ғылыми талдауға түседі.

Қазақ тілінің тарихына, оның морфологиялық құрылымына қатысты зерттеулер С. Аманжоловтың қаламынан шыққан еңбектермен тығыз байланысты. Мәселен, профессор С. Аманжоловтың «Элементы флексивности в казахском языке», «Тарихи грамматика курсына керекті материалдар», «Отыр» мен «түр етістіктерінің тарихы туралы этюд», «Памятники древнетюркской письменности и их отношение к современным тюркским языкам» т.б. деп аталатын зерттеулері шын мәніндегі тарихи грамматиканың, соның ішінде тарихи морфологияның бастауы болды деп айтуға толық негіз бар.

Әсіресе С. Аманжоловтың «Тарихи грамматика курсына керекті материалдар» атты зерттеуінің маңызы ерекше. Ғалымның ескеруінше, «бұл еңбек қазақ тілінің тарихи грамматикасы курсын жасаудағы алғашқы тәжірибе болып табылады. Автор бұл курсты ҚазПИ-де 1957–1958 оқу жылында жүргізе бастаған еді, бірак оны аяғына дейін аяқтап шығуға үлгере алмады» [2, 319].

25 беттен тұратын зерттеу жұмысында автор тарихи грамматиканың зерттеу нысаны мен оның негізгі дерек көздерін айқындауды, зат есімдер, сан есімдер, сын есімдер тарихы туралы өзінің тұшымды көзқарасын көрсетеді. Әсіресе ғалымның Орхон-Енисей ескерткіштері мен М. Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбекімен салыстыра отырып, қазақ тіліндегі тілдік деректердің тарихын зерттеуі маңызды.

Бір буынды сөздерге қатысты С. Аманжолов мынадай ой айтады: «Кейбір түркологтар барлық бір буынды зат есімдер алғашқы кезде көп мағыналы болды деп топшылайды. Біздіңше, мұны барлық бір буынды зат есім сөздерге тән зандаулық деп карауға болмайды. Тіліміздегі қазіргі көп буынды зат есімдерге тән омонимдік касиет оларда да болған. Мысалы *bız* (мы), *bız* (шило). Мұның екеуі де фонетикалық өзгеріс арқылы осы қалыпка келген» [2, 326].

F. Айдаров – көне түркі жазба ескерткіштерін, Әсіресе, Құлтегін ескерткішін терен зерттеген ғалым. Олеңбектерінде ескерткіштер тілінде кездесетін тұлғалардың морфологиялық құрылымына да мән беріп, жүйелі түрде қарастырады. Мұралар тілінде кездесетін атаулар мен олардың грамматикалық тұлғаларын сөз таптарына бөлгөн, мысалдармен тәптішеп көрсеткен.

Қазак әдеби тілінің даму мен қалыптасуына, қазак тіліндегі жергілікті ерекшеліктердің кезде су себептеріне жіті назар аударып, тіл тарихын зерттеу иғлікті қызмет еткен ғалымның бірі – F. Мұсабаев.

Бүгінгі сөз мағынасын анықтау үшін оны топтар мен таптарға жіктеу, синонимдігі мен омонимдігін көрсету ғана болмайтынын F. Мұсабаев зерттеулерін оқып отырып көз жеткіземіз. Ғалым тілімізде колданыста жүрген сөздер мен сөзтұлғалардың ішкі болмысы мен табиғатын тану үшін, тарих тереніндегі қалыптасу жолы мен мағыналық жіктелісіндегі зандаулықтарды анықтауга үмтүлады.

Қазак (түркі) тіліндегі жазба мұраларды ұлы байлық санаған ғалым «сарыла оқып, зерікпей мұқият зерттей берсе, халық тарихының қоймасы қойнындағы сан алуан асылдар мен сан қылыш құпия жұмбағын ашуға шақырғандай болады», – дей келіп, ұлы Далада көз сүрінер ескерткіш жазулардың қалғанын тілге тиек етеді. Ғалым «Сонау ескі Еділ мен көрі Каспийден бастап, бір күндерде бүкіл түркі халықтарының алтын бесігі атанған Алтайға дейін немесе заманың ұзақ сонары тоздырған аласара шөккен Орал тауының түстігінен бастап, атағы өзіне сай Хан-Тәніріні (6995) – бүкіл әлемде белгілі биік, аспан ханына теңеген жерлерді иемденген ата-бабаларымыз болашағы бар ұрпағына өз заманынан ескерткіш етіп, атаусыз қалдырмауға тырысқан екен», – деп жазады [3, 4].

Ғалымның тіл тарихына қатысты жазғанда-ры білім көкжиегінің кендігін, арналы білігін

танаңтады. Қазақ тіліндегі, көне не орта түркі тіліндегі сөздер мен сөзтұлғаларды ғана сөйлөтіп қоймай, тілдік деректерді ареальдық бағытта, ал-таистикалық ғенгейде салыстыра, салғастыра зерттейді. F. Мұсабаев салыстырған мысалдар дәйекті болып келеді.

M. Қашқари еңбегінде, қазақ тілінде кездесетін тілдік деректер мен фин тіліндегі, корей тіліндегі т.б. сөздер тұлғалық жөне мағыналық тұрғыдан салыстырылып, жақындығы көрсетіледі: *соу* – болото, *су*, *батпақ*, *су жер*; *сәрку* – боль, болезнь, *сырқау*; *алло* – ловить – *аулау*; *қаря* – скот – *қара* (бес қара, екі қара); *қалла* – стена – *қала* (қаласы бұзылмапты, аққала соқты) т.б.

Професор F. Мұсабаев тарихи грамматиканың теориялық мәселелеріне байланысты өзінің ғылыми пікірлерін, тұжырымдарын ұсынған. Әсіресе, автордың Махмұт Қашқари еңбегі тура-лы айтқан пікірлері көңілге қонымды. XI ғасыр ғұламасын «орта ғасырдағы ғылымның албыбы, әрі жетік лексиколог, асқан грамматист, тарихшы, әдебиетші, қысқасы – жоғары мәдениетті ғалым дәрежесінде танылады», – деп тани отырып, оның еңбегі тура-лы жазылған ғылыми жұмыстардың ғенгейіне талдау жасайды [1, 50].

M. Қашқариды өз ұлтына меншіктеуге әрекет етушілердің барлығын, оның жауабын ғалымның өзенбенеңізде жақсыйы ескертеді.

Ғалымның тарихи фонетика мен тарихи мор-фология тура-лы да айтқан пікірлері бар. Қазақ тіл білімінде бұл екі саланың аз зерттелгенін ескерсек, тұжырымдары өзінің құндылығын жоғалтпайды. «Орхон жазуы Талас өлкесінен та-раған», «жазу Монғол жерінде хандық құрған тұнғюйлерге (түркітерге) Жетісудан тікелей бар-ған», Талас алфавиті шығыска, батыска, солтүстікке, онтүстікке дейінгі түркілерге тарап, мын жарым жылдай өмір сүрген деген өткір пікірлерінің мәні бар.

Зерттеуші ғалымның жеке дыбыстар тарихына қатысты айтқан ғылыми тұжырымдарының да мәні бар. Й дыбысының тарихына қатысты мынадай ой айтады: «... й дыбысы жалаң болып, бертін келе созылып айту қасиеті арқылы қосынды дыбыска, дифтонгайдек айналғанға ұксайды. Сондықтан M. Қашқари й дыбысының таңбасын негізгі дыбыстар қатарында, басқа дыбыстармен оның қарым-қатынасын жазу тәжірибесінен ғана көрсетеді» [1, 67].

Професор M. Томанов й дыбысы тура-лы: «қазақ тіліндегі дауыссыз үй-дің негізінен үш түрлі

архитипі (з, д, г) бар екенін айту керек. *Жай, бій, кій* сөздерінің құрамындағы ی қазіргі тіліміздің занылықтары түрғысынан бір ғана дыбыс бола тұрса да, тарихи түрғыдан үш түрлі негізге қатысты болып шығады» деп қорытынды жасайды [2, 72].

Ғ. Мұсабаев былай деп жазады: «дифтонгінің буын құрау, екі буынға бөліні – бұл айтылғандарға -ій, -ый, (-и), -ие (е), -ая (я), -ио (е), -үй (ю), -иу (жіңішкери) фонетикаға катысы бар да, қазіргі тілімізде қолданысы жок».

Й дыбысының фонетикалық, фонологиялық талдануының қазіргі кезде де манызы ерекше болып отыр, өйткені өліппі өзгерісі бола қалған күнде ی дифтонгісін ій, -ый, (-и), -ие (е), -ая (я), -ио (е), -үй (ю), -иу – деп жазу көп қыншылық келтіретіні даусыз. Сондықтан бұл мәселені ғылыми талдап, практикалық түрғыдан оңтайлы болуын ойланған да абзal.

Қашқари еңбегін жақсы қараған ғалым оның аударылуында кеткен олқылықтарды біздің сол қалпында қабылдамауымыз керектігін, әрқашан ғылыми шындықты іздеуді ұсынады: «М. Қашқари «Диуанында» т таңбасын ұ:й деп оқудан ғері ж деп оқыған дұрыс болар еді. Мұның аударма-шылары оғыз тіліне жақындағы ұ:й етіп оқиды. Оны зерттеп, тарихи шындықты ашу – бәріміздің борышымыз» [1, 70]. Шынында да, енбек аударма болғандыктан, оны орындаушылардың өз тіліне сәйкестендіре жасаған аудармасына ғылыми түрғыдан баға беріп, мұра тілін зерделеудің уақыты келді.

Ғ. Мұсабаев дыбыстардың алмасуы мен ту-суіне, метатеза құбылысының тарихи ғына да біршама мән береді. Зерттеу жұмысын тарихи морфонология ғылымының алғашқы бастаулары деп бағалауға да болар еді. Олай деуіміздің басты себебі ғалым Орхон-Енисей бойындағы мұралар мен М. Қашқари еңбегінде кездесетін тілдік деректерді, ара-тұра Абай өлеңдері мен қара сөздеріндегі фактілерді салыстыра отырып, дыбыс алмасуларын анықтайды, метатезалық өзгерістерді көрсетеді. Өзі байқаған деректер арқылы ғылыми байладар жасайды.

М. Қашқаридың үнді дыбыстар мен қатаң дыбыстардың алмасуын үнділік нормаға жатқызбай, қатаңнан басталған варианты қолдауы ғалымға үлкен ой салады. «М. Қашқари «Диуанында» теніз – деңіз емес, тігірмен – дірірмен емес, тұз –

дұз емес, тәуе – дәуе емес, теміш – деміш емес деп, қатаңнан басталған варианты қолдауы – ана тілдің рухын түсінгендерін еді» – деп жазады [1, 80].

Ғалымның тарихи морфология туралы жазғандары да бар. Зат есім, сын есім, сан есім, есімдік және етістік тарихы жайында жазған жазбалары тілдік бірліктердің тарихи қалыптасу жолын анықтау үшін біршама құнды деректер береді. Тарихи морфология мен қазіргі қазақ тілінің морфологиялық жүйесінің шегін көрсете отырып, диахрониялық зерттеуде барлық қосымшаларды талдамай, негізгі мәселелерге көніл бөлінетіндігін айтады.

Зерттеушінің жүрнәктардың шығу және қалыптасу жолына байланысты айтқан пікірлері кызықты. –**Кері, -гері** жүрнағы қара, қарау етістігінен шыққан, тұрғын, тұмқын, көшкін сияқты сөздердің құрамындағы -қын, -кін жүрнәктарының төркіні – түбір қон арқылы пайда болған деген т.б. пікірлері ғылыми жағынан құнды тұжырымдар. «Сөз тудырғыш жүрнәктар негізгі екі арнадан шықканын айта кету керек. Біреуі – басқа сөздердің шылауына ере жүре мағынасын жоғалтқан түбір сөздер. Екіншісі – кос сөздердің бір сынары мағынасын жоғалтып түрленген» [1, 93]. Сөз тудыруши жүрнәктардың өуелде түбір сөз болып, кейін делексикаланғаны жасырын болмас да, ғалым көрсетіп отырғандай, олардың «басқа сөздердің шылауына ере жүре мағынасын жоғалтқандығы» анық.

Зерттеліп отырған сөз таптарының негізгі сипаты мен олардың жасалуы мен қалыптасуындағы кейір ерекшеліктерге, сөз туғызуши тұлғалардың тарихына жақсы талдау жасайды. *Қызыл (қызы), жасыл, қуқыл (қу), сушыл (су), шикіл (шикі), қақ (қок)* сын есімдерінің шығуы туралы өзіндік пікір ұсынады.

ӘДЕБІЕТ

1. Жубанов К. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1999.
2. Аманжолов С. Қазақ тілі теориясының негіздері. Алматы, 2002.
3. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. Алматы, 1988.
4. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. Алматы, 1988.

Резюме

Рассматриваются вопросы исследования исторической морфологии в казахском языкоznании.